

УДК 911.3:81:39(477)

ТЕНДЕНЦІЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ**Р. Лозинський***Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

На підставі аналізу мовних показників, реєстрованих переписами населення, досліджено тенденції мовної ситуації в Україні на початку XXI ст. Простежено зміну в останнє десятиріччя суспільної ролі двох найпоширеніших в Україні мов, української та російської, виявлено територіальні особливості розподілу показників мовної ситуації, схарактеризовано найсуттєвіші етнолінгвістичні процеси.

Ключові слова: мовна ситуація, мовний склад населення, русифікація, перепис населення, рідна мова.

На початку XXI ст. мовна проблема й далі є однією з найактуальніших суспільних проблем України. Сутність мовної проблеми, насамперед, полягає в тому, що, попри абсолютну перевагу в складі населення держави українців (близько 80 % від загалу жителів), *de facto* Україна є державою двомовною, оскільки в минулому значна частина українського населення зазнала мовної русифікації, тобто змінила рідну мову з мови своєї національності на російську. Двомовність населення створює велику кількість проблем, які можна простежити майже в усіх суспільних сферах держави, однак найчіткіше вони виявляються у сфері культури та політики.

Проголошення незалежності України в 1991 р. створило значні можливості для докорінної зміни в державі спрямування мовних процесів та подолання негативних наслідків русифікації, однак ці можливості, здебільшого, не вдалося реалізувати, насамперед, через вади державної мовної політики, декларативність підтримки української мови, відсутність послідовних дій з посилення її ролі в усіх регіонах і суспільних сферах.

Мовна проблематика є предметом дискусій спеціалістів з різних наукових дисциплін і напрямів, однак її географічний аспект у сучасній науці досліджено недостатньо. Зокрема, не належно вивчено регіональні відмінності сучасної мовної ситуації в Україні, вплив на неї різноманітних суспільно-географічних чинників. Дослідження географічних аспектів мовної ситуації в Україні дає змогу вирішити низку важливих питань сучасної державної мовної політики, зокрема, розробити пропозиції щодо регіональних особливостей її здійснення.

Джерельною базою суспільно-географічного дослідження мовної ситуації в Україні є переписи населення, передусім, реєстровані ними мовні показники [7]. За останні 50 років на території України проведено п'ять переписів населення. Більшовицькою владою після Другої світової війни організовано чотири переписи: у 1959, 1970, 1979 і 1989 рр.

Наступний перепис населення відбувся у грудні 2001 р. Це був перший перепис в історії України як незалежної держави.

Усі повоєнні радянські переписи реєстрували рідну мову опитуваного на засадах соціально-психологічного підходу (який уперше застосовано ще під час перепису 1939 р.), тобто записували мову, яку сам опитуваний уважав рідною (що пов'язувало її з показником національності), а в тих випадках, коли йому було важко визначитися, – мову, якою він ліпше володіє чи якою користується в сім'ї, що зближувало рідну мову з поняттям розмовної мови. Від перепису 1970 р. реєстрували іншу мову з мов народів СРСР, якою опитуваний вільно володіє. Матеріали перепису оприлюднено в офіційних статистичних виданнях [3, 4, 11, 13, 17].

У програмі Всеукраїнського перепису 2001 р. критерії мови, порівняно з програмами радянських переписів, значних змін не зазнали [12]. Як і в 1989 р., у грудні 2001 р. визначали рідну мову населення за соціально-психологічним підходом. Тільки замість критерію другої мови з мов народів СРСР, якою людина вільно володіє, реєстрували іншу мову, якою людина володіє. Перелічені критерії, як і під час проведення радянських переписів, визначали для постійного населення. Підсумки перепису оприлюднено в статистичних виданнях Державного комітету статистики України [14].

Ми маємо на меті виявити найважливіші тенденції сучасної мовної (етнолінгвістичної) ситуації в Україні на підставі аналізу мовних показників, реєстрованих переписами населення. Головні завдання такі: простежити, проаналізувавши статистичні джерела, зміну в останнє десятиріччя соціальної ролі двох найпоширеніших в Україні мов, української та російської, виявити територіальні особливості розподілу показників мовної ситуації в Україні, схарактеризувати найсуттєвіші етнолінгвістичні процеси в державі.

Головна тенденція етнолінгвістичної ситуації в Україні у 90-х роках ХХ–на початку ХХІ ст. – це збільшення в складі населення держави частки людей з рідною українською мовою. За 1989–2001 рр. цей показник зріс з 64,7 до 67,5 %, натомість частка людей з рідною російською мовою зменшилася з 32,8 до 29,6 % (табл. 1).

Таблиця 1
Рідна мова населення України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік перепису	Кількість населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інша	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	41 869 046	30 562 265	73,0	10 172 108	24,3	11 346 73	2,7
1970	47 126 517	32 701 964	69,4	13 253 840	28,1	11 707 13	2,5
1979	49 609 333	32 917 537	66,4	15 547 597	31,3	11 441 99	2,3
1989	51 452 034	33 271 865	64,7	16 898 273	32,8	12 818 96	2,5
2001	48 240 902	32 577 468	67,5	14 273 670	29,6	13 897 64	2,9

Джерело: [1, 13, 14, 15, 17].

Ця тенденція виникла тільки з 90-х років ХХ ст., тобто від часу проголошення незалежності України (а раніше, зокрема у 60–80-х роках ХХ ст., частка осіб з рідною українською мовою в складі населення України доволі швидко зменшувалася, а осіб з

рідною російською мовою – збільшувалася). Ця тенденція є сприятливою для України, оскільки засвідчує про докорінні зміни етнолінгвістичної ситуації в державі, підвищення соціальної ролі української мови, поступове припинення русифікації населення України та початок протилежного процесу – дерусифікації.

Частка населення з рідною українською мовою підвищилася майже у всіх адміністративних регіонах України. У результаті в 2001 р. в 11 областях України цей показник перевищив 90 %, а ще в чотирьох – 80 %. Менше ніж 50 % населення з рідною українською мовою становило тільки у п'яти регіонах: АР Крим, м. Севастополь, Донецька, Луганська й Одеська області (див. рисунок).

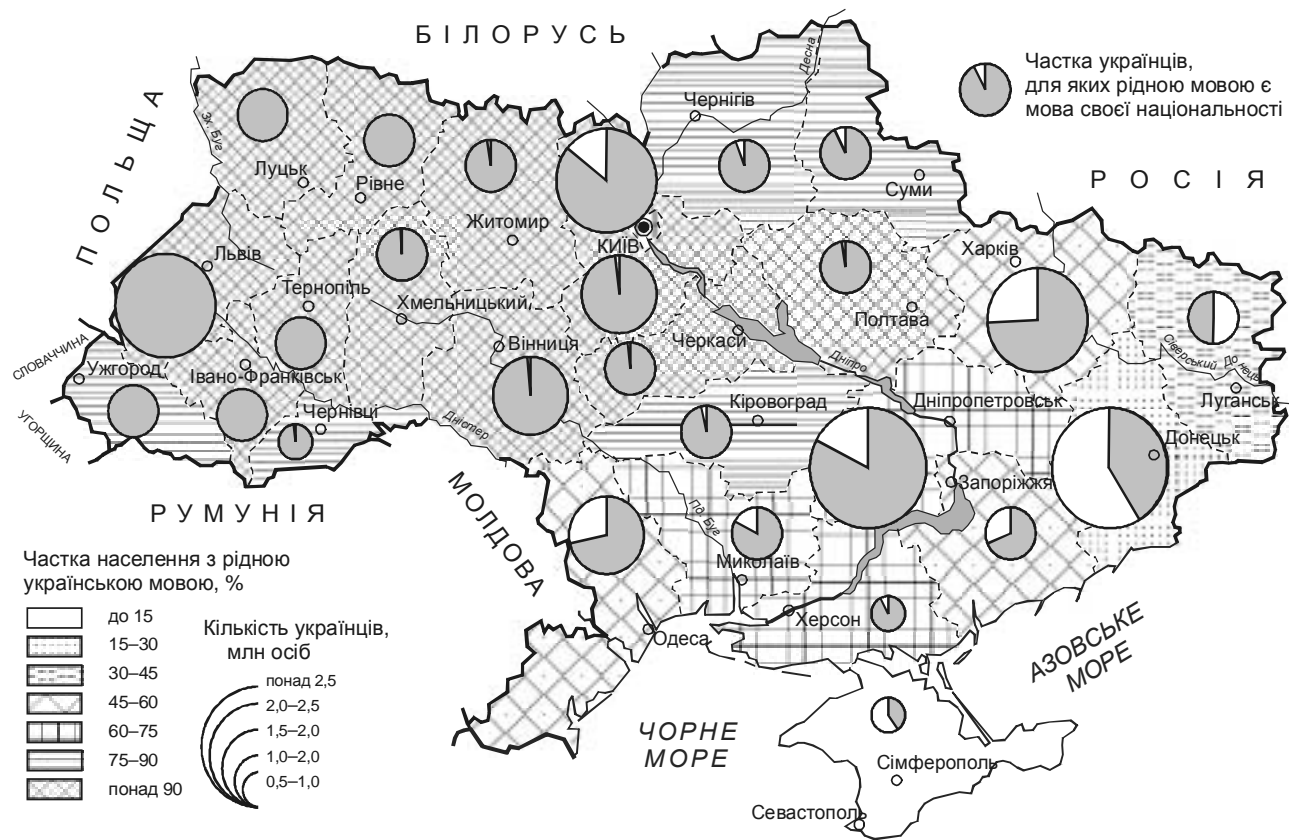
Головною причиною збільшення в складі населення держави частки людей з рідною українською мовою стало суттєве зменшення в Україні кількості населення неукраїнського етнічного походження, інакше кажучи – етнічних меншин. Зокрема, кількість росіян в Україні за 1989–2001 рр. зменшилася на 26,6 %, білорусів – на 37,3, молдован – на 20,3, євреїв – на 78,7, поляків – на 34,2 %. У результаті за міжпереписний період частка українців у складі населення України підвищилася одразу ж на 5,1 відсоткового пункту, сягнувши 77,8 %. Щоб наголосити на важливості цього результату, зазначимо, що у ХХ ст. в Україні (в сучасних державних межах) частка українців ніколи не була такою високою, як на початку ХХІ ст.

Звичайно, що у кількісному зменшенні етнічних меншин є суттєві територіальні особливості. Крім того, у багатьох областях України зменшилася також кількість українців. Однак назагал за 1989–2001 рр. кількість українців зменшилася тільки у 12 із 27 адміністративних регіонів держави, причому, здебільшого, на 2–3 %. Натомість, наприклад, кількість росіян зменшилася у всіх без винятку регіонах, причому в деяких – на 30–40 % і більше.

Чинником, що сприяв різкому підвищенню однорідності етнічного складу населення, стало проголошення незалежності України в 1991 р. Ця подія, насамперед, докорінно змінила спрямування міграційних процесів. Якщо впродовж усього радянського періоду, до початку 90-х років ХХ ст. включно, відбувався процес переселення представників різних етнічних спільнот в Україну, який вагомо сприяв мовній русифікації населення України, то у 90-х роках ХХ ст. розпочалося протилежне явище – міграція за межі держави росіян, білорусів, представників інших етнічних спільнот.

Іншою важливою причиною зменшення кількості неукраїнського населення держави стала несприятлива статево-вікова структура більшості етнічних меншин. Це вплинуло на їхній природний приріст, зокрема спричинило суттєво нижчі, порівняно з українцями, показники народжуваності та вищі показники смертності. Детальний аналіз демографічної ситуації, яка склалася серед представників різних етнічних спільнот, засвідчив, що вже наприкінці 80-х років ХХ ст. в багатьох областях України українці були єдиною етнічною групою (серед найчисленніших), яка мала додатні показники природного приросту населення. У всіх ж інших етнічних групах відбувалося природне зниження кількості населення, причому в деяких із них смертність перевищувала народжуваність у декілька разів. У 90-х роках ХХ ст., коли в Україні почалася демографічна криза, найнегативніше вона вплинула саме на етнічні меншини [5].

Зазначені вище демографічні процеси суттєво послабили в багатьох регіонах України російські етнічні середовища. Адже внаслідок міграцій та несприятливих показників природного руху населення зменшувалася, насамперед, кількість російськомовного населення. Внаслідок цього у багатьох малих та середніх містах держави, зокрема у західних та центральних областях, перестали існувати повноцінні російські мовні сере-

Населення з рідною українською мовою в Україні.

довища, бо кількість російськомовного населення там зменшилася з декількох тисяч до декількох сотень чи навіть десятків осіб. Така кількість росіян уже не є достатньою для того, щоб підтримувати етнічну культуру, сформувати повноцінне російськомовне середовище, яке б стало на заваді мовній асиміляції [6].

Наприклад, у Львівській області у 1989 р. налічувалося 16 міських поселень, у яких росіян мешкало понад 1 000 осіб, а у 2001 р. таких поселень вже було тільки чотири. У Тернопільській області понад 1 000 росіян мешкає лише в обласному центрі. У багатьох адміністративних районах Західної та Центральної України кількість росіян сьогодні не перевищує декількох сотень осіб. Вони, проживаючи дисперсно в україномовному середовищі, доволі швидко українізуються.

У 1989–2001 рр. водночас із підвищенням частки осіб з рідною українською мовою у складі населення України виявилася й інша, негативна для держави тенденція: загальна кількість населення з рідною українською мовою зменшилася: з 33,3 млн осіб у 1999 р., до 32,6 млн у 2001 р., або ж на 2,1 %. Тобто демографічний потенціал україномовного населення за абсолютними показниками дещо зменшився. Зменшення кількості україномовного населення було спричинене, насамперед, зменшенням кількості населення внаслідок демографічної кризи у державі, перевищення смертності над народжуваністю, масовою міграцією громадян України за межі держави.

Інша важлива негативна тенденція мовної ситуації – це зменшення серед українців частки осіб з рідною мовою своєї національності і, відповідно, збільшення частки та кількості осіб з рідною російською мовою. У 2001 р. 14,8 % українців рідною мовою назвало російську, тоді як у 1989 р. – 12,2 % (табл. 2). За 1989–2001 р. кількість українців з рідною російською мовою у державі збільшилася на 21,1 %, або ж майже на 1 млн осіб. Темпи збільшення кількості українців з рідною російською мовою у період незалежності виявилися навіть вищими, ніж у попередні десятиліття, коли Україна входила до складу СРСР.

Таблиця 2

Рідна мова українського населення України в другій половині ХХ–на початку ХХІ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік перепису	Населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інша	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	32 158 493	30 072 351	93,5	20 755 27	6,5	10 615	0,03
1970	35 283 857	32 257 360	91,4	30 178 23	8,5	8 674	0,02
1979	36 488 951	32 493 647	89,1	39 866 65	10,9	8 639	0,02
1989	37 419 053	32 825 373	87,7	45 783 90	12,2	15 290	0,04
2001	37 541 693	31 970 728	85,2	55 447 29	14,8	26 236	0,07

Джерело: [1, 13–15, 17].

Однак натомість серед представників майже всіх інших етнічних спільнот, окрім державної, частка осіб з рідною російською мовою зменшилася, а осіб з рідною українською мовою – збільшилася. Зокрема, суттєво зросла частка осіб з рідною українською мовою серед росіян (з 1,6 до 3,9 % від загалу російського населення України), білорусів (з 9,3 до 17,5 %), молдован (з 6,1 до 10,7 %), поляків, євреїв, представників інших етнічних спільнот, що живуть в Україні. В 1989 р. з 33,3 млн осіб з

рідною українською мовою 98,7 % – це були українці за національністю, а 2,3 % – представники інших етнічних спільнот. А 2001 р. це співвідношення вже становило, відповідно, 98,1 і 2,9 %.

Загалом аналіз головних показників мовної ситуації в Україні засвідчує парадоксальну, на перший погляд, ситуацію: з проголошенням незалежності у державі серед національних меншин доволі швидко почала збільшуватися кількість осіб з рідною українською мовою, тоді як серед українського населення суттєво збільшилася кількість осіб з рідною російською мовою.

Для того, щоб пояснити причини цього явища сучасної мовної ситуації в Україні, потрібно, насамперед, проаналізувати територіальні особливості мовних процесів [8]. Аналіз територіальних особливостей етнологічної ситуації в Україні засвідчує, що за 1989–2001 рр. з 27 адміністративних регіонів держави частка населення з рідною українською мовою зросла в 24, зменшилася – тільки в трьох (АР Крим, Донецька та Луганська області). Відповідно, частка населення з рідною російською мовою майже повсюди зменшилася. Тобто загальна для України тенденція до збільшення у складі населення частки населення з рідною українською була характерною для абсолютної більшості адміністративних регіонів.

Простежимо в розрізі регіонів таку загальнодержавну тенденцію – збільшення частки та кількості українського населення з рідною російською мовою. За результатами перепису 2001 р. країна доволі чітко розділилася на дві частини: регіони, у яких процеси русифікації не припинялися, та регіони де частка українців з рідною російською мовою зменшилася. Зокрема, частка українців з рідною російською мовою збільшилася на сході України (Донецька, Луганська, Харківська області), півдні (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області), а також в індустріальному Придніпров'ї (Запорізька та Дніпропетровська області). Причому серед 966,3 тис. осіб, на які збільшилася кількість українців з рідною російською мовою, на Донецьку область припало 524,7 тис. (54,3 %), Луганську – 228,4 (23,6), Запорізьку – 121,5 (12,6), Харківську – 121,3 тис. (12,6 %).

Кількість українців з рідною російською мовою у цих областях збільшилася, насамперед, тому, що значна частка жителів східних та південних областей України, які під час перепису 1989 р. назвали себе росіянами, у 2001 р. вже ідентифікували себе як українці, однак з рідною російською мовою. Вплив цього чинника доволі чітко можна простежити, проаналізувавши динаміку кількості українського населення з рідною російською мовою у складі сільського населення.

Сільське населення, як відомо, в Україні є головним носієм найважливіших ознак української етнічності, зокрема української мови. Передусім, завдяки сільському населенню не відбулося суцільної деукраїнізації території України в минулому, коли вона сторіччями перебувала у складі різних держав. Навіть у радянський період, зокрема, у другій половині ХХ ст. інтенсивної русифікації українського сільського населення не відбувалося [10]. Частка сільських українців, які рідною мовою називали мову своєї національності, знижувалася дуже повільно. У 1989 р. частка українців з рідною російською мовою становила тільки 2 % від загалу українського сільського населення. За 1959–1989 рр. кількість українців з рідною російською мовою у сільській місцевості збільшилася з 273 до 298 тис. осіб, або ж на тільки 9,1 %. Натомість у міських поселеннях кількість українців з рідною російською мовою збільшилася майже втричі.

Однак за статистичними даними, за період незалежності кількість українців з рідною російською мовою у сільській місцевості раптом доволі суттєво збільшилася. За 1989–2001 рр. у складі сільського населення частка українців з рідною російською мовою зрос-

сла з 2,0 до 2,7 %, а кількість – з 298,0 до 375,5 тис. осіб. Причому кількість українців з рідною російською мовою, насамперед, збільшилася у тих областях, де живуть у сільській місцевості росіяни (Сумська, Харківська, Донецька, Луганська, Запорізька), натомість кількість росіян у сільській місцевості цих областей зменшилася. Міграційна рухливість сільського населення є суттєво нижчою, ніж міського, й навряд чи було у 90-х роках масове переселення росіян із сільської місцевості в Росію чи великі міста України, тому приріст українців з рідною російською мовою – це результат зміни у міжпереписний період етнічної приналежності, яка відбувалася, головню, у національно змішаних сім'ях. Якщо ще врахувати, що у 90-х роках ХХ ст. унаслідок демографічної кризи кількість населення України зменшувалася й мала б зменшуватися, якби не зазначене вище явище, кількість українців з рідною російською мовою, то насправді кількість осіб, які змінили етнічну приналежність у сільській місцевості, становила б орієнтовно до 100 тис. осіб. або й більше. Тобто 7–8 % російського сільського населення, яке було в Україні у 1989 р., у 2001 р. вже ідентифікували себе як українці. У сільській місцевості та міських поселеннях за міжпереписний період змінили етнічну ідентичність щонайменше 1 млн осіб. Це явище є цілком закономірним, адже у радянський період чимало населення українського етнічного походження з різних причин записувалося росіянами.

У 90-х роках ХХ ст. у деяких областях зменшилася кількість українців з рідною українською мовою. Зокрема, це відбулося у Запорізькій, Луганській, Донецькій областях та АР Крим. Річ у тім, що в зазначених регіонах на час перепису 1989 р. більшу частку україномовного населення вже становили люди літнього та похилого віку. В результаті поступового вимирання цього покоління у 90-х роках ХХ ст. кількість україномовного населення у складі населення цих областей зменшилася. Адже україномовного населення з молодшого покоління там не з'явилося, тому що у цих регіонах повноцінних україномовних середовищ майже ніде немає. Зазначимо також, що на Донбасі та у Криму навіть після 1991 р. місцева влада реальних заходів з дерусифікації населення майже не вела. Дерусифікація системи шкільної освіти та дошкільних закладів виховання, на відміну від інших регіонів України, відбувалася дуже повільно. Наприклад, у 2001/2002 навчальному році у Донецькій області українською мовою навчалося тільки 17 % учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів (попри те, що частка українців у цій області в 2001 р. становила 56,9 % населення), у Луганській області – 20 %. Навіть у сусідніх Запорізькій, Харківській і Дніпропетровській областях цей показник був суттєво вищим і становив, відповідно, 48, 59 і 71 %. В АР Крим українською мовою навчався тільки 1 % учнів [16].

Однак навіть у цих регіонах становище української мови, якщо порівняти з періодом УРСР, дещо поліпшилося. Зокрема, навіть у Донецькій області частка росіян з рідною українською мовою збільшилася на 90 %, з 13 до 25 тис. осіб, у Луганській – на 67 %, у Харківській області – більш ніж удвічі, Дніпропетровській – на 81 %, Запорізькій – 84 %, Одеській – у 2,1 раза.

Поступове посилення суспільної ролі української мови у державі, зокрема як мови міжнаціонального спілкування, також засвідчує процес збільшення у складі населення України кількості людей, які назвали українську мову другою, якою вільно володіють, та зменшення кількості людей, які такою назвали російську (табл. 3).

Упродовж 70–80-х років ХХ ст. у складі населення України поступово зростала частка людей, для яких українська мова, була другою, якою вони вільно володіють, однак відбувалося це, головню, тому, що сотні тисяч українців східних та південних

Таблиця 3
Друга мова населення України в другій половині ХХ–на початку ХХІ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік перепису	Населення, осіб	Друга мова, якою вільно володіють			
		українська		російська	
		осіб	%	осіб	%
1970	47 126 517	44 306 90	9,4	134 872 67	28,6
1979	49 609 333	57 647 07	11,6	198 773 23	40,6
1989	51 452 034	68 697 19	13,4	23 443 150	45,6
2001	48 240 902	97 973 80	20,3	17 424 381	36,1

Джерело: [1, 11, 12, 17].

областей України називали рідною мовою російську, натомість українська мова для них ставала другою мовою. За 1989–2001 рр. кількість осіб, для яких другою мовою була українська, збільшилася одразу ж майже на три мільйони, а їхня частка – з 13,4 до 20,3 % від загалу населення України. Причому такого приросту було досягнуто, насамперед, завдяки російському населенню. Кількість росіян, які зазначили, що вільно володіють українською мовою, суттєво зросла навіть у найбільших русифікованих регіонах України. Зокрема, в Криму 1989 р. тільки 9,8 % російського населення назвало українську мову другою, якою вони вільно володіють, а 2001 р. – уже 28,2 %, у Дніпропетровській області цей показник зріс з 39,0 до 64,7 %, Донецькій – з 31,6 до 55,4, Запорізькій – з 36,9 до 63,0, Луганській – з 30,0 до 56,5 %. Натомість, кількість населення, яке другою мовою назвало російську, суттєво зменшилася. Особливо відчутним цей процес був серед українського населення західних областей України. У 2001 р. у Львівській області російською мовою володіли вільно як другою тільки 17,7 % українців, у Івано-Франківській – 21,6 %, Тернопільській – 18,0 %. У 1989 р. російською мовою вільно володіло більше половини українського населення цих областей.

Поступову зміну становища в Україні української та російської мов засвідчує також узагальнений показник вільного володіння цими мовами, який включає осіб, для яких кожна з цих мов є рідною або другою, якою вони вільно володіють. Упродовж останніх десятиліть існування СРСР частка осіб, які вільно володіли українською мовою, у складі населення України залишалася майже незмінною – дещо менше 80 %. Натомість кількість населення, яке вільно володіло російською мовою, швидко збільшувалася. У 1989 р. в Україні осіб, які вільно володіли російською мовою, було вже навіть дещо більше ніж осіб, які вільно володіли українською мовою. За підсумками перепису 2001 р. ці показники суттєво змінилися. Рівень вільного володіння українською мовою зріс до 87,8 %, а частка населення, яке вільно володіло російською мовою, зменшилася до 65,7 % (табл. 4).

Щодо аналізу тенденцій розвитку етнолінгвістичної ситуації зазначимо таке. Підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчують, що у 90-х роках ХХ–на початку ХХІ ст. в Україні поступово підвищувалася соціальна роль української мови та зменшувалася російської. Це, зокрема, підтверджують такі показники: підвищення у складі населення України частки осіб з рідною українською мовою та зменшення – з рідною російською, підвищення темпів українізації національних меншин, збільшення кількості осіб, які вільно володіють українською мовою як другою,

суттєве підвищення показника вільного володіння українською мовою населення держави. Однак, з іншого боку, статистичні матеріали також підтверджують, що у державі надзвичайно важливе значення й далі має російська мова, якою вільно володіє 2/3 населення України.

Таблиця 4

Кількість осіб, які вільно володіли українською та російською мовами
в другій половині ХХ–на початку ХХІ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік перепису	Населення, осіб	Мова, якою вільно володіють			
		українська		російська	
		осіб	%	осіб	%
1970	47 126 517	37 132 654	78,8	26 741 107	56,7
1979	49 609 333	38 682 244	78,0	35 424 920	71,4
1989	51 452 034	40 141 584	78,0	40 341 423	78,4
2001	48 240 902	42 374 848	87,8	31 698 051	65,7

Джерело: [4, 11, 12, 16].

Простежено суттєві територіальні відмінності мовної ситуації в Україні. Своєрідними полюсами тут є західні галицькі області та східні. У Галичині, за винятком найбільших міст, фактично сформувалося суцільне україномовне комунікативне середовище. Натомість, у Луганській та Донецькій областях навіть після проголошення незалежності України процеси мовної русифікації населення не припинилися, й там російськомовне середовище у 90-х роках за деякими параметрами навіть зміцніло. Зазначимо також, що у мовній ситуації доволі чітко простежено поділ держави на два макрорегіони, характерний для більшості суспільних процесів і явищ в Україні. До одного макрорегіону ввійшли західні, центральні та північні українські області, територія давнього заселення, на якій відбувалися процеси формування українського етносу. Другий макрорегіон охоплює степові південні та східні області, масова сільськогосподарська колонізація яких почалася лише наприкінці ХVIII ст. Специфічна мовна ситуація склалася у Криму, на розгортання якої у 90-х роках суттєво вплинув процес повернення на історичну батьківщину кримських татар [9].

Мовна ситуація в Україні є надзвичайно складною. Наявні статистичні матеріали, зокрема, показник рідної мови, суттєво занижують реальний ступінь мовної русифікації населення України. Яскравим прикладом цього може бути ситуація у столиці держави Києві. За підсумками перепису 2001 р. українську мову в Києві рідною назвало 85,7 % населення, причому, порівняно з 1989 р., цей показник зріс на 7 процентних пунктів. Однак за даними соціолінгвістичного дослідження мовної ситуації, яке провів Центр соціологічних досліджень Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва на замовлення Головного управління внутрішньої політики Київської міської держадміністрації, у 2000 р., тобто за рік до проведення перепису, тільки 14,8 % киян у повсякденному житті послуговувалися здебільшого українською мовою, натомість, російською – 52,5 % [2].

Є також багато інших аспектів русифікації, які важко піддаються фіксації та науковому вивченню, однак є очевидними. Зокрема, значна частина українського насе-

лення, передусім ті, хто рідною мовою називає українську, послуговуються українсько-російським суржиком, який містить велику кількість російських словоформ. Процес засмічення розмовної української мови русизмами охопив усю територію держави, навіть західну її частину, причому не тільки людей середнього та старшого віку, які народилися у період СРСР, а й молодше покоління, яке зростає у період незалежності України.

Наявні тенденції до посилення української мови ще не стали незворотними. Донедавна важливим негативним аспектом мовної ситуації в Україні була відсутність послідовної мовної політики. Крім того, є низка суспільно-політичних та економічних чинників, які сприяють підтримці доволі високого рівня русифікації українського населення в деяких регіонах України. Зокрема, деякі політичні сили в державі та за її межами постійно спекулюють на мовній проблемі, протиставляючи російськомовне та україномовне населення, обіцяючи частині населення України у випадку приходу до влади проголошення російської мови другою державною. Загостренню мовної проблеми значно сприяє також надзвичайно активна присутність в українському інформаційному просторі російськомовних засобів масової інформації. Зокрема, російська мова, російський телепродукт домінує на багатьох українських каналах телебачення. Російська книга заповнила український книжковий ринок, оскільки у Росії виробники книжкової продукції мають значні податкові пільги.

У найближчі роки тенденції розвитку мовної ситуації значно визначатиме державна мовна політика. Під час останніх президентських виборів чинного Президента В. Ющенка підтримали насамперед жителі західних та центральних областей України, найменш русифікованих. Вони очікують від нового Президента послідовнішої, порівняно з періодом перебування при владі Л. Кучми, мовної політики, спрямованої на забезпечення повноцінного функціонування української мови в усіх регіонах. Однак, з іншого боку, в політичному оточенні чинного Президента є чимало осіб, які зацікавлені у збереженні в Україні ситуації мовної невизначеності, коли передбачений законодавчо статус української мови як державної, на практиці не підтверджено ефективними діями з боку держави.

Та все ж попри складнощі, сучасна етнолінгвістична ситуація в державі все-таки є ліпшою, ніж в останні десятиліття перебування України у складі СРСР. Тенденції мовної ситуації, які простежено в Україні у 90-х роках ХХ–на початку ХХІ ст., у перше десятиліття нового століття буде збережено. Частка російськомовного населення в Україні поступово скорочуватиметься. Водночас швидке подолання негативних наслідків тривалої русифікації українців в найближчій перспективі навряд чи можливе. Тому мовний чинник ще довго буде важливим фактором української зовнішньої та внутрішньої політики, впливатиме на національно-культурний розвиток етнічних спільнот України, на інші сфери суспільного життя.

1. Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – К., 1972. – 367 с.

2. Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К., 2001. – 95 с.

3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963. – 287 с.

4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М., 1973. – 567 с.
5. Лозинський Р. М. Етнічні аспекти демографічної кризи в Україні // Актуальні проблеми розвитку економіко-географічної науки та освіти в Україні: Зб. тез доп. – К., 2003. – С. 55–59.
6. Лозинський Р. М. Мовна асиміляція росіян в Україні: напрямки, чинники, територіальні особливості // Наук. зап. Терноп. ун-ту. Сер. геогр. – 2004. – № 3 (7). – С. 71–77.
7. Лозинський Р. М. Переписи населення як джерело етнолінгвістичного дослідження території України // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2004. – Вип. 30. – С. 175–183.
8. Лозинський Р. М. Регіональні особливості сучасних етнолінгвістичних процесів в Україні // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. – К., 2004. – Т. 2. – С. 153–155.
9. Лозинський Р. М. Сучасні тенденції розвитку етнолінгвістичної ситуації в Криму // Геополитические и географические проблемы Крыма в многовекторном измерении Украины: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию геогр. ф-та (Симферополь, 20–22 мая 2004 г.). – Симферополь, 2004. – С. 33–35.
10. Лозинський Р. М. Територіальні особливості та чинники мовної русифікації українського сільського населення (за матеріалами переписів населення другої половини ХХ ст.) // Історія укр. географії. – 2004. – Вип. 9. – С. 83–87.
11. Маишхин Е. А., Симчера В. М. Статистические публикации в СССР. – М., 1975. – 329 с.
12. Наказ Державного комітету статистики України № 431 від 30 грудня 1999 р. “Про затвердження Програми Всеукраїнського перепису населення 2001 року”.
13. Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року): У 2-х ч. – К., 1991–1992. – Ч. 1. – 219 с. – Ч. 2. – 509 с.
14. Національний склад населення України та його мовні ознаки. – К., 2003.
15. Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Стат. збірник. – К., 1961. – 323 с.
16. Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – 689 с.
17. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – М., 1985. – 487 с.

TENDENCIES OF THE LANGUAGE SITUATION IN UKRAINE

R. Lozynsky

*Ivan Franko National University of L'viv,
Doroshenko Str., 41, L'viv, UA – 79000, Ukraine*

In the article trends of language situation in Ukraine is explored at the beginning of the XXIth century. The censuses are the source base of the article. Change last a decade social role two most widespread in Ukraine of languages, Ukrainian and Russian, is traced, territorial particularities of sharing the factors to language situation is revealed, ethnolinguistic processes is characterised.

Key words: language situation, language composition of population, russification, native language, census.

Стаття надійшла до редколегії 16.06.2005
Прийнята до друку 22.06.2005